

БИРИНЧИ БОБ

*Оллоҳнинг қулларини севмасдан,
унинг севгисига эриша олмайсан.*

Куръони Карим.

*Кўплар ҳақиқат билан шу боисдан
олишадиларки, мабодо улар ҳақиқатни
тан олсалар, ўша заҳотиёқ изсиз йўқо-
либ кетадилар.*

Гёте.

Давлат аркони, амиру қўмондонлар, мусофиру сарой аъёнлари тавозе билан таъзим бажо келтириб, зар хошияли, олтин куббали хос саропардани тарк эта бошладилар. Садр оғочидан ясалган тахтда ўтирган улуғ амир хайр-хўшлашаётган қўноқларга бош ирғаб, ўз эхтиромини билдирар эди.

Ниҳоят саропардада ёлғиз ўзи қолди. Ташқаридан ҳамон одамларнинг гала-говури эшитилиб турарди.

– Оллоҳга шукур! – деди у беихтиёр овоз чиқариб. – Яратган эгамга шукрлар бўлсин!

... Бу илтижо ўю-хаёлларини бехос яна Туркистон тизмаларига, Жаку Барлос иккиси довонда лашкарсиз қолиб кетган дамларга етаклади. Уч юз чоғли черик қўмондонини ташлаб, ярим кечада ғойиб бўлганди. Ёнида Жаку Барлосдан бўлак инсон зоти қолмаган эди. Шу воқеадан сўнг Жаку тағойи айтиб берган ҳикоят ҳеч эсидан чикмади. Хотирасида муҳрланиб қолди. Жуда кўп яқину – бегоналарга ибрат ўлароқ айтади.

– Ҳа жиян? Полиз бекчисидек нечун бир ўзингиз ўтирибсиз? – сўради тунгги овдан қайтиб келган Жаку Барлос қўшда зог ҳам кўринмаганидан хайрон бўлиб.

– Мендан кўра полиз кўрикчисининг аҳволи ҳам яхшироқ бўлса керак тағойи, – жавоб қилди Темур ота ва тоға авлоди, кекса барлос бегининг ҳурмати учун ўрнидан қўзғалиб.

Шошиб қолган кекса овчи оёқларидан даста қилиб боғланган бир тўп каклик ва қашқалдоқни тутганча ағрайиб турарди.

– Англамадим бек. Одамларимиз қани? Недан ёлғиз ўзингиз ўтирибсиз? Черикни юмуш билан бирор ерга жўнатдингизми? – ҳамон ҳайратдан ҳервайганча қошлари чимирилиб турарди Жаку Барлос.

– Ҳеч қайга жўнатганим йўк. Ўзлари ғойиб бўлибдилар, – деди Темур Жаку тоғанинг содда хатти-ҳаракати ва гап-сўзларидан завқлангандек ўксик оҳангда.

– Қаёққа жўнаб қолади жиян? Нечук?

– Мен ҳам шунга ҳайрон бўлиб ўтирибманда тоғойи. Жўнамоқ нари турсин, росмана қочишган. Аниқроғи тун қоронғусида жуфтакни ростлашган.

– Қўшдаги турумга қараганда шундайга ўхшайди. Отларни ҳам олиб кетишибди. Қурол-яроғлар ҳам бизники эди. Энди нима қиламиз жиян?

– Не қилардик. Ташвиш берган эгаси мушқулимизни ҳам осон этар, – деди Темур ўйчан нигоҳини суҳбатдошига тикиб.

– Ҳа, бу ҳам Оллоҳнинг синови. Шу синовларга дош бера билсақгина у бизни ҳадафимизга эриштиради, – деди Жаку Барлос жиянининг кўнглини кўтармоққа уриниб. – Ҳалиям Худога шуқр деймиз жиян!..

Темур савол назари билан унга тикилди.

– Ўша онаси байталларнинг иккимизни бир ёқлик қилмай, сочимизнинг бир туқини ҳам тўқмай, асл сотқинликларини кўрсатиб, замонида даъф бўлганликлари учун Яратганга шуқр қиламиз Темурбек! Чўлда мард, йўлда номард ўлади! Бу отадушман хоинлардан қутулганимиз учун ҳам Эгамга шуқр қиламиз! Бўладиган ишнинг бўлгани, ўладиган одамнинг ўлгани маъқул! Зиённинг қаеридан дўнсангиз ҳам фойдадир. Ўша ҳаромилардан қутулганимизга куллук қиламиз! – жазаваси тутиб гапирди кекса барлос беги. – Ҳа, отингдан айланайин худойим-а!

Темур ним табассумда ўзи учун жон чекиб сўзлаётган ҳаётидаги энг яқин, сирдош ва қадрдон кишисига меҳрумуҳаббат билан қараб қолган эди.

– Бир бақироқ туянгизманда жиян. Бўлар-бўлмасга бақир-раверсам айбга буюрманг, – деди бу нохуш воқеани кўнглига олмасликка уринса-да хафахон оҳангда Жаку Барлос.

– Бақироқ туянинг бори яхши, бақириб турса ундан ҳам яхши, – жавоб қилди Темур ўша ним табассумда.

– Бир ношуқр киши ўтган экан, – дея бир оз тин олгач,

гапида давом этди у Темурнинг каршисига чордона қуриб оғир чўқаркан. – Худо берган ризқу-насибага қаноат, сабрушукр қилмай охир-оқибатда уйсиз-жойсиз, бола-чакасиз, энг сўнггида емак-ичмаксиз ва кийим-кечаксиз қолибди. Хайриятки улар яшайдиган ерда қум бор экан. Охири не қиларини билмай, қумга кириб, ўзини бўғзигача қўмибди. Ўтган-кетган гўрдан боши чиқиб тургандек кўринадиган бу одамга лолухайрон қараб, ёқа ушлаб, тавба қилганча қалима қайтариб узоқлашармиш. Ниҳоят фариштали бир оқсоқол унинг ёнига келиб ҳол-аҳвол сўрабди. “Ҳар неки Оллоҳдан, худога шукр қил бўтам” дебди мўйсафид унинг бошидан кечган воқеаларни эшитгач, дилтанг бўлиб. “Кўчада очу-яланғоч қолган бир одам бўлсам, яна не учун худога шукр қилай” дебди у киши фиғони фалакка чиқиб. “Тавба дегин, худога шукр қил” такрорлабди яна чол йўлида давом этаркан. Оқсоқол кетар-кетмас майин эсиб турган шамол кучайиб, теварак-атрофдаги қумни ялаб-юлкаб, тап-тақир қилиб, учириб кетибди. Бояги киши яна эскиси қаби шир яланғоч кўчада қолибди. Кекса дононинг “худога шукр қил” деганини шунда англаб етган экан, – дея ҳикоясини тугатди Жақу Барлос.

Темур иштиёқ билан сўзлаётган суҳбатдошининг оғзига қараб қолган эди.

– Машойихларнинг пири экансизу тоғойи! – деди анчадан сўнг бу ривоятдан ҳайратга тушиб. – Нақадар ибратли нақл экан-а?

– Биздаям гап қўп. Бироқ пақир эчки панада деб юрамизда жиян, – гапни ҳазилга бурди бек.

– Фақирлигингиз бор бўлсин-е тоғойи! – дея ўрнидан туриб Жақу Барлосни бағрига босди. – Сиз қаби қалби бутун, садоқатли инсон ёнимда экан, Оллоҳ мени дар қўймас! Ҳаётимдаги энг сўнгги садоқатли кишим ўлароқ бир сиз мени ташлаб кетмадингиз! Оллоҳга шукр!

Улар анчагача бир-бирларини бағриларига босиб турдилар. Иккисининг ҳам кўзи жиққа ёшга тўлди.

– Ёшда сиздан каттаман! Бошда эса кичикман! Сиз азиз жигарим танлаган йўлнинг тўғрилигига инонганим учун ҳам катта бошимни кичик қилиб орқангиздан эргашиб юрибман! – деди содда ва самимий Жақу Барлос йиғига ўхшаш титроқ овозда.

Темур Жақу Барлоснинг ўнг қўлини олиб, чап кўкрагига босди.

Худонинг куппа-кундуз куни қўшу-чериксиз, эшу-эр-максиз шип-шийдон кўчада қолган тоға-жиян руҳлари туш-кун бир алпозда сўнгги икки отни миниб, ўй босган кўйи, минг бир андишаю-истиҳола билан Ҳожи Барлос ва Баҳром Жалойир қароргоҳи томон йўлга тушдилар.

Ишинг юришмай, омад сендан юз ўгирганда, дунё кўзингга тор кўринади. Жозиба касб этиб турган нарсалар ҳам ўз-ўзидан гўзаллигини йўқотади. Ҳатто кўнглингга ўз-ўзингдан нафратланишга ўхшаш ҳислар ғимирлаб қолади. Бу ёруғ дунёда сенинг учун жони ачир инсон зоти қолмагандек туюлади. Ҳаётдан ҳафсаланг пир бўла бошлайди.

Қорадарё бўйида уларга сўфий Шоҳи Қаландарнинг байтларини айтиб, икки дарвеш дуч келди. Йўлчилар отлари жилвини тортиб, дарвешларнинг зикру-саносига кулоқ солдилар.

– Ҳаққа нола этгину,
Нолага кунинг қолмасун.
Болам болам дегину,
Болангга кунинг қолмасун!..
– Ончи ошингни ейди-я,
Ғончи бошингни ейди...
– От кўрмаган от кўрса,
Мина-мина ўлдирар.
Тўн кўрмаган тўн кўрса
Қоқа-қоқа тўздирар...

Улар жандаси чиқиб кетган кулоҳлари остида ранги билиб бўлмас даражада қорайиб кетган, юзларида маъюс йилтираган ожизона кўзларини отлиқларга тикканча кир қўлларини узатиб туришарди. Темур ёнидаги сўнгги кепакийларни олиб, икки дарвешга бўлиб берди. Дунё топган калдай қувонган дарвешлар ақчаларни биров тортиб оладигандек шоша-пиша кўйниларига тиқиб, буниси ҳам бирор нима берармикан дегандек нажотталаб кўзларини Жаку Барлосга тикишарди. Жаку Барлоснинг чўнтагида эса елу-елвизак ҳуштак чаларди. Қамчиси билан ўнг кўнжигга урганча ўдағайлаб, мушукдўк қилган бўлди.

– Ҳа-а, барака топиб, байтал чопгурлар-ей! Хў-ўп садақа сўрайдиган одамни топдинглар-а! Айни дамда сенлар менадан зангинсанлар! Отим ҳам черикники! Иложи бўлса менга бирор нима беринглар! – ҳазиллашди Жаку Барлос. – Дар-

вешларнинг султони каби олдиларинг. Яхшиси дарё бўйига тушиб, одамга ўхшаб бир ювининглар. Ҳиндистон маймунларига ота-она бир кардош бўлиб колибсанлар! Ҳе, энаси байталлар! Жўнанглар!

Дарвешлар хатарга дуч келганда бўйнини ичига тортган тошбакадек елкаларини кишишиб, чорикларини судраганча сой томон эндилар.

Себаргага кўзи тушган аргумоклар сувлукларини чайнаб, гуллай деб колган ёввойи йўнғичқага бўйин чўзишарди.

– Бедазорга қаранга, жиян. Белга тепади-я. Мол-ҳолнинг кўзидан панарок экан-да. Жониворларни бир ўтлатиб олмасак гуноҳига қоламиз, – деди Жаку Барлос от жilовини тортиб, йўлдошига боқаркан.

Темур гап-сўзсиз бош ирғади.

Бегона шовурдан чўчиган бир жуфт бедана пириллаб кўтарилганча, соҳилни қоплаган самбиттоллар орасига ўзларини уришди.

Тоға-жиян чакмон ва тўнларини тўшаб узанишди. Иккиннинг ҳам дили хуфтон, ичларига чироқ ёкса ёришмас эди.

Югани чиқариб бедазорга қўйиб юборилган отлар киртиллатганча кўм-кўк бедани узишарди.

– Дарвешларга айтган сўзларингиздан болалигим кўз олдимда жонланди, – самимий оҳангда хаёл сурааркан Темур. – Кичиклигимизда бизга бир қўшқовучдан тутмайиз ёхуд туршак бериб, шундай дер эдингиз. Қаранг, шунга ҳам чорак аср ўтибди-я?

– Барака топ, байтал чоп деган гапни бизга Атабек амаки айтар эдилар. Биз ҳам бола эдик. Рамазон ва қурбон ҳайитларида катталар берган бир бўлак канд-курс ёки тутмайиздан бошимиз кўкка етарди. Ўзимизни мутли ҳис етардик. Атабек аво ширинликлар билан бирга бир кепакйдан ақча ҳам берардилар. Биз эса хира пашшадек бек бобонинг кўрғони атрофида айланишиб, ўйнаб юраверардик. У кишининг охири мусофирлар учун тайёрланган иссиққина қозонаки патир, сумалак, ҳолва ва ош беришларини билардик. Кўноқлари колиб, биз билан суҳбатлашиб ўтирардилар. Емакдан сўнг яна ширинлик улашардилар ва ниҳоят “Қани энди уй-уйларингга жўнанглар-чи. Эналаринг ҳам кўзлари тўрт бўлиб кутиб ўтиргандир. Ҳа энаси байталлар! Ҳа барака топгурлар-ей, байтал чопгурлар-ей” дер эдилар меҳрибон аллаловчи овозда. Умр дегани оқар сувдек бир гап. Кўз

очиб юмгунча ўтар кетар экан. Бир ўгирилганча элликка ҳам кириб кўйибман жиян. Отда юриб, от чопган дамда ҳаёт завқли, марокли туюлади, отдан тушган кунинг унинг қизиги қолмагандек. Одамлар от устидагиларга юлдузга бокқандек ҳавас билан боқадилар. Отдан тушганга эса ўз тенги, ҳатто паст назар билан, шунчаки бир ўлим бандаси каби қарайдилар. Хом сут эмган одам боласи шунақа кўймижоз бўлади. На иссиққа чидайди, на совуққа дош беради. Боланг эса кичиклигида кичик бало, каттаргани сари катта балодир.

Кўп ўтмай этакдан яна ўша қаландарларнинг овози келди.

*– Ҳамма нарса пул болам,
Кўли калта қул болам.
– Бул ҳаётнинг чораси,
Юз қораси!
Дил яраси!
Парча эмак пораси!
– Қумғонинг олтин бўлсин,
Кўрбулоқдан сув тўлмас,
Йигит неки мард бўлсин,
Тушганда дўсти ўлмас...
Хон қаҳрига учрасанг,
Ҳатто боланг ўзгарар
Ҳечам саси чиқмаган,
Хотин зоти кўзголар.
Ожизлар бир огиздан,
Одам каби ёзғирар.
Ўзники турткиласа,
Тепкилайди ўзгалар...*

Жаку Барлоснинг гапидан кейин Темурнинг хаёли Атабек амакига кўчди. У ёрдам сўраб борадиган биргина одам қолган эди. Бу ҳам бўлса ҳар қандай вазияту шароитда барчага бирдек қарайдиган, одам айирмайдиган, шоҳу-гадога тенг, чингизий хонларга ҳам юзингда кўзинг бор демай айбини бетига айтадиган Атабек Барлостурк эди.

Темур Жаку Барлос билан бирга Атабек бобонинг кўши томон йўлга тушди.

– Қаерга бормоқдамиз жиян? – сўради Жаку Барлос отини қичаб етишиб юрар экан улар бир фарсах чамаси йўл босгач.

– Атабек бобоникига, – жавоб килди Темур оғир ўйлар оғушида.

– Улуг авомиз Атабек бобо ҳар замон ҳузурларига бориб, зиёрат қилиб туришимиз лозим бўлган улуг инсон, – деди Жаку Барлос хурсанд бўлиб. – Мен ҳам доимо ул кишимдан ҳол-аҳвол сўраб тураман.

– Мен шу пайтгача улусимизда Атабек бобо каби дунё кўрган ва дунёни англаб етган кишини учратмадим. Аслида мана шундай, ҳаётнинг барча оғир-енгилликларини кўриб кўзи пишган, ҳақлик ва ҳақсизлик орасидаги ҳар кас англаб ета билмас чизикдан чекилмаган кишилар юртни бошқариши керак, – Жакубекнинг фикрини давом эттирди Темур.

– Бироқ амакингизга тахту-сиёсат ҳақида оғиз очсангиз энсаси қотади. Ҳеч қачон кўпчиликка бирдек яхшилик қилиб, барчага бирдек ёкиб бўлмайди дейдилар. Бошимдан кўп ўтказганман – ҳар замон ва ҳар маконда савобнинг таги тешик бўлади. Одам зотига давомли яхшилик қилиб бўлмайди. Хом сут эмган бандалар бу яхшилик ва савобларнинг моҳиятини ҳар доим ҳам англаб етмайдилар. Бу муттаҳам бой-бадавлат бўлганидан кейин закот бериши, хайр-садақа қилиши шарт деб ўйлайдилар. Агар шундай қилмасанг сени бемалол кофирга ҳам чиқариб қўяверадилар. Уқуви, эс-ҳуши бор одамга балиқ ейишни эмас, балиқ тутишни ўргатмоқ керак. Балиқ тутишни ўрганган одам эса ўз-ўзидан сувда сузишни, қайиқ яшашни, балиқлардан турли хил емаклар тайёрлашни, балиқ тижоратини ўрганади ва ҳеч бўлмаганда боласига шу касбларни ўргатади дея таъкидлайдилар, – дея Атабек бобонинг ҳикоясини қилди Жаку Барлос.

– Атабек бобо давлат қуши бошга ёким лошга қўнишини жуда эрта англаган доно одам. Ул кишимнинг ҳинд, арабу-ажам, мағрибу-машриқ дейсизми, кўрмаган юрти, суҳбатлашмаган номдор кишиси қолмаган.

– Бундан икки йил бурун оқсоқолнинг зиёратларига келган эдим. Бобо яйловда, чўпонларининг бошида экан. Излаб бордик. Бошлари осмонга етди. Қўй айрони ичиб, котирма патир еб, гурунглашдик. Сўнгра у киши дўстимиз Худойдодбекнинг отаси Тангриберди Барлоснинг оғир ётганлигини айтиб, бирга бориб кўришни таклиф этдилар. Рози бўлдим. Амир Тангрибердининг ана кетди, мана кетди бўлиб ётганини эшитган эдим. Саккиз қир ошиб, Каттабарлосга бордик. Бизни амирнинг хачирдек келадиган икки бойтевати қаршилади. Атабек оқсоқол отининг жоловини тортганча бўрибосарларга маъноли тикилиб қараб қолди. “Тангрибер-

ди Барлос тузалиб кетади. Ит жонивор ҳамма нарсани билади. Ўладиган одамнинг ити бундай важоҳат билан хурмайди” деди синчковлик билан. Бу гапдан хайрон бўлиб, бобонинг оғзига қараб тажрибаси ва синчковлигига тан бердим. Амир кўп ўтмай оёққа туриб кетди. Бекорга табиб табиб эмас, бошдан кечирган табиб демас эканлар...

Улар Атабек бобонинг кўрғонига яқинлашиб қолган эдилар. Темур илк бор бобо кўрғонига ўн тўрт ёшлигида отаси билан бирга келган дамларни эслади. Бу орада қанча сувлар оқиб ўтди. Не-не одамлар ўтиб кетди. Отаси билан келгандаги бўрибосарларнинг авлодлари уларни таниганча думларини ликиллашиб қаршилади. Жаку Барлос хуржунидан яримта нонни олиб, икки бўлиб уларга ташлади.

– Бўрибосарлари бакуват. Демак бобомизнинг ҳам турумлари яхши, – деди Жаку Барлос кулиб бояги гапга ишора қилгандай.

Атабек оқсоқол уйда экан. Уларни кўриб суюнганидан кўзи жикка ёшга тўлди. Бир-бир бағрига босди.

– Мени силар йўқламасангиз ким йўқлайди! – дея меҳмонхонага жой ҳозирлатди. Қўй сўйдирди.

Улар узок суҳбатлашиб ўтирдилар. Темур лашкарининг бир кечада ғойиб бўлганлиги воқеасини айтмади. Бизга атаб кўйганларингиз бўлса бераверинг деди Темур суҳбат орасида ярим ҳазил, ярим чин оҳангда. Бобо номдор шоҳ ва кўмондонларнинг қиличларини йиғарди. Сўнгра қиличларини кўрсатишни сўради. Охири бир кун бу қиличларнинг барчасини Темурга беришни ваъда қилганди.

– Топганим сизники Темурбек. Хуржунларингиз тўлгунча олтину кумуш танга берганим бўлсин. Бироқ мен учун энг роҳат иш қиличларимни таърифлаб, бу антиқалар қийматини англаб етган одамга кўрсатишдир, – дея меҳмонхонага туташ бўлма томон бошлади бобо.

Чоғроқ хона деворига ўн чоғли қилич осилган бўлиб, ҳар бир қиличнинг остида биттадан жило бериб ишланган қалкон бор эди. Дастасига қимматбаҳо тошлардан ишлов берилган қиличларнинг ҳар бирининг баҳоси бир вилоятнинг йиллик божу-хирожига тенг эди. Ердаги сандиқлар устига қимматбаҳо эроний гиламлар тахланган, бир нечаси деворга осилган эди. Вассажуфтларга қоқилган миҳларга олтин кумуш ва жез кумғон ва кўзалар осилган, эшикнинг икки тарафида икки каттакон манқал турарди.

– Темурбек билан келмасак, бизга кўрсатмас экансиза-а, бек бобо! – дея ҳазиллашди Жаку Барлос.

– Гапнинг очиги Жакубек бу ҳазинамни икки ўғлим Нурмулк билан Муҳаммад Дарвешга ҳам ишонмайман. Гоҳида кечалари келиб шу ерда ётаман. Темурбек тезроқ Самарқанд тахтига ўтирса эди. Кўшқўллаб топшириб, мен ҳам одамлардек тинчгина ухлардим. Бу ерда ўнта қилич бор. Айниқса, олтитаси жуда кадрли ва қимматбаҳо. Мана бу дастасига садаф қадалгани Султон Маҳмуд Ғазнавийники. Биласизлар, турк хоқонларидан Султон унвонини илк бор қўллаган ҳукмдор Маҳмуд Ғазнавий бўлади. Дехлидан минг кўйнинг баҳосига тенг келадиган пулга сотиб олганман. Буниси эса Султон Санжарники. Дунёда бундай улуғ подшоҳ ўтмаган, Оллоҳ раҳмат этсин. Исфаҳонда ишланган. Тепадаги Кўниё султони Алоуддин Кайкубодники. Бир-бирига ўхшаш ана у икки қилич эса Биринчи Қиличарслон билан Иккинчи Қиличарслонларники. Бу икки улуғ салжукли турк султонлари ислом мамлакатларини хочлилардан сақлаб қолган подишоҳлар. Уларнинг отаси Султон Алпарслон эса Бизонс императури Роман Диогеннинг ўзиникидан уч мисли кўп кўшинини Малазгирт майдонида тиз чўктириб, императорни асир олган. Асир тушган Диогенни Султон Алпарслон ҳузурига олиб келганларида ақли-хуши бошидан учган насроний подшо кимсасиз кул каби титраб турган. Султон Алпарслон унга иззат-икром кўрсатади ва ниҳоят савол билан мурожаат қилади. “Сен мени асир олганингда не қилар эдинг, Диоген?” дея сўрайди. “Ўлдирар эдим!” деб тўғри жавоб беради Қайсари Рум. “Мен эса сени озод этаман!” Аскарларим сени мамлакатинг ҳудудигача кузатиб кўядилар!” дейди мардлик ва олийжаноблик қилиб Султон Алпарслон. Қайсар бу мардонавор муносабатдан ҳайратга тушиб, ҳайкалдек қотиб қолади. Бола каби елкалари силкиниб йиғлайди. Тушимми ўнгимми дея билакларини чимчилаб кўради. Ана инсон, ана инсон зотига меҳру-шафқат Жакубек. Дарёдан сув бағишлаган деб ана шундайларни айтадилар-да. Салжук султонлари ўзимизнинг ўғузларнинг киник уруғидан бўлиб, бизнинг аждодларимиздир. Мен билган кечмиш ҳукмдорлар орасида мунҳий, жосус ёхуд исковуч сақламаган ягона султонлар сулоласи салжуқийлардир. Улар жойларга ва саройларига юксак мартабаларга тайинланган, ишонч билдирган одамлари орқасидан айғокчи кўймоқни номардлик, нотанти-

лик деб ўйлаганлар. Ақлларига сиғдира олмаганлар. Бу нарса ўз навбатида вазиру волийларимда ҳам менга нисбатан ишончсизлик туғдиради деб ўйлаганлар.

– Бирок шундай улуғ султонларга ўз қавмдоши, султон Санжар замонида бош ҳаммомчи мансабига эришган Хоразмшоҳларнинг авлоди биринчи бўлиб хиёнат қилган, – гапга қўшилди Жаку Барлос. – Шунчаки сотмай ҳатто уларга қарши курашганлар.

– Алҳол шундай Жакубек. Инсон боласи икки ҳолатда исён кўтариб, чиғириқдан чиқади. Бир борлиқдан, бир йўқликдан. Оч баччағардан қоч баччағар дейдилар-ку. Инсон қорни тўйиб, ҳамёни ақча кўриб, кетига жир битдими, ўзгара бошлайди. Фақат қўй боқишга ақли етган минг қўйли чўпон ҳам бой эканман, демак ҳаммадан ақллиман деб ўйлаганидек, кетига жир битганлар остидаги шоҳона – кўрпа-тўшакка тоқат қилмай, ўтиргани тахт ахтара бошлайдилар. Тум дунёни хароб қилиб келган муаммо мана шудир, Жакубек жигарим, – қўл ҳаракатлари билан бошини сарак-сарак қилиб фикрини англатарди бек бобо.

– Қавми турк борқим, азалдан содда, ишонувчан ва дўлвор бўлган. Шу феъл-атвори боис, шоҳликдан гадоликка тушиб, бири икки бўлмай панд еб юрган, – бу қўнуларда оқсоқолдан паст келмас эди Жаку Барлос. – Билга қооннинг айтганини қилмай, ғарбга эмас, шарққа қараб юрганларида борми, бугунга келиб турк деган гап фақат битиқларда қоларди...

– Билга қоон нима деган? – дея сўради Жаку Барлоснинг гапини бўлиб мезбон.

– Билга қоон “Чин сори борманг, улар инжулари ва хонимлари билан сизни махв этадилар” деб ёзиб қолдирган.

– Ҳа-а, кўп ақлли бўлган эканда бу қоон. Бирок Чинда кўп маротаба бўлдим. Бу Чин деганингнинг ярмиси ўша қоон айтган чинлашган турклар бўлса керак. Боиси, кўпчилигининг келбату турку-таровати қуйиб қўйгандек ўзимизникиларга ўхшайди. Билга қоон сал кечиккан эканда.

– Одам Ато билан Момо Ҳавонинг болалари бир-бирларига ўхшайди-да, – суҳбатга қўшилди Темур. – Одам зоти борки куни ўтмоғи учун кул ташлайди. Улусларни бошқариш, йўналтириш ва бир ҳудуддан иккинчи ҳудудга ерлаштириш Искандару Чингизхон каби ҳоконларнинг ақлидан ва қўлидан келажак бир иш. Жаку тоға айтган улуғ турк

хоконлари ҳам ўз вақтида улусларини сақлаб қолмоқ учун салжуқийлар каби ғарб томон йўл олганлар.

– Қойил-е Жакубек, тарихдан сабоқ бераман десам, сизлар менга бу хусусда хутба ўқийсизлар чоғи, – тан берган бўлди Атабек бобо.

– Биз сизчалик дунё кўриб, юрт кезиб одам танимаганмиз Атабек аво. Хат-саводимиз ҳам ўзимизга яраша. Эшитиб, туйганимизни гапирамизда. Айбга буюрмайсиз, – хижолатомуз оҳангда жавоб қилди Жакубек. – Бул хусусда шогирдингиз Темурбек сиздан кейин турадилар. Биз ул кишимнинг бир навкарларимиз.

– Астағфируллох, астағфируллох! – деди Темур.

– Темурбек инсон зотининг кадр-кимматини биладиган, ҳар бир ишга адолат билан ёндашадиган аждод фарзанди. Сиздек тоға авлоди ўтирган томнинг устига чикмайдиган инсондир. Бу дунёда улусни улус қиладиган икки манба бор. Куч ва бирлик. Шунини унутмасаларингиз бас. Қолгани шунинг ортидан келаверади. Ҳа, мана бу сўнгги қилич, хоқони ақрам Чингизхонники. Жўжихоннинг учинчи ўғли Беркахоннинг неварасидан ўнта улоқчи отга алмаштириб олганман. Шунақа гаплар биродарларим. Бургут қариса сичқон овлар деганларидек, шу саккизта қилични кўриқлаб ётибман. Ҳиндистонга боргим келади-ю, йўл-сўлда ўлиб-нетиб қоламанми деб ўйлайман. Ҳиндистонда энг яхши кўрган машғулотим қуёшнинг чиқиши ва ботишини кузатиш эди. Ҳеч бир мамлакатда бундай гўзал ва бетакрор манзарани кўрмаганман. Кечалари тушларимга кириб чиқади. Мен қари бўрини йўқлаб келганларингиздан бошим осмонга етди. Эътиборларингиздан кўкка етган бошимни эгиб, ерга теккунга қадар таъзимдаман. Бу ёруғ оламда инсонни инсон йўқлашидан улуғ неъмат йўқдир.

Бек бобонинг ичи тўлиб кетган, дардини айтар кишиси йўқ эди. Барлосларнинг икки номдор бегининг оstonасини ҳатлаб кириб келишидан астойдил хурсанд бўлган эди.

Хонадон соҳиби антиқахонасига қулф уриб, калитини калта пешоварий кўйлаги чўнтагига солди. Уларнинг меҳмонхонага ўтишини кутиб турган хизматчилар тол товоқларда қат-қат қилиб, қийма, бешпанжа ва жигар каболларни олиб кирдилар. Бурчакдаги бели боғлиқ хизматкор қимиз, қимрон ва кўй айронини косаларга қуйиб, узатиб ту-

рарди. Атабек оксокол суфра устида хангамани қолган жойдан олди.

– Боя Хоразмшоҳлар ҳақида гапирдик. Менинг ожиз ақлим бир нарсага етмайди. Тахтга келган ҳукмдор борки, Оллоҳнинг муқаддас динини ўз истак-манфаати йўлида қўллайди. Халифаларимизнинг динимизни парчалаб, маҳзабу тариқатларга бўлиб ташлаганларини мубосаҳа этмайман. Бироқ халифа ан-Носирнинг Чингизхон билан тил бириктиришини, Алоуддин Муҳаммад Хоразмшоҳнинг халифа Ан-Носирни халифалиқдан тушган дея эълон қилиб, ўрнига термизлик пайғамбарзода Саййид Исомиддин Алоулмулк Термизийни халифа деб эълон этганлиги ва унга қарши қўшин юборганлигини қандай изоҳлаб бўлади? Бу қавмнинг халифаси, халифа ўрнида, шоҳи, шоҳ ўрнида бўлмаса. Шулар, боис бизнинг мусулмонлар бор ерда ғовғою-машмаша бор.

– Сиз айтган машмаша мусулмон бўлмаган жойларда ҳам бор аво! – гап қўшди Жаку Барлос.

– Тўғри, – ҳамон суҳбатдошининг фикрига қўшилди уй эгаси. – Ҳиндистонда ҳар бир қўйу-қасабанинг бир худоси бор. Сизларнинг худоларинг битта, қандай яхши, бошларинг тез бирикади дея бизга ҳавас қиладилар. Улар ҳаётини ўрганиб юрган юнон билан суҳбатлашганимда ғалати гапни айтган эди. «Бу одамларнинг худолари ўзларига ўхшайдилар» деган эди у. Мен унга «Худо одамларга ўхшамайди» дедим. У менга раҳми келгандек бир муддат синчковлик билан тикилиб турдида «мен билан тортишма, сен дунёга фақат ўз дининг даричасида қараб ўргангансан. Сенинг динингда бу каби масалаларнинг тортишиш таъқиқланган. Мен эса дунёга барча динлар ва фалсафалар қўзи билан боқаман» деди суҳбатлашишни истамай. Шарманда бўлиб ўтирмайин дея индамай қўя қолдим. Шунда улусимизга бошқа динлар тарихини, дунёвий илмларни астойдил ўргатиш керак экан деган фикрга келдим.

Кекса барлос беги қўзи қиймасидан қилинган қозонкабобдан анча-бунчасини паккос тушириб, устидан бир шоко-косу қўй айронини сипқорди.

– Кабобни совутмай олинг Жакубек, еган-ичган ярайди. Емаган-ичмаган ернинг остида. Дадил-дадил олинг, – меҳмонларга илтифот кўрсатарди оксокол. – Гапнинг эркагини айтадиган бўлсак мулло Темурбек, бу кексалик дегани ғирт бўлмайдиган бир тирикчилик экан. Қариган сари ки-

шининг руҳи тушиб, тажанг ва зикна бўлиб қолар экан. Тиш борида еб, оёқ орасидан шамол ўтиб турганида юриб қолмоқ ҳам бир давлат экан. Белда куч-қудрат борлигида итдек чопиб яшамоқ мужодаласини бериш нақадар оғир кечса, вужудингни тарк этаётган қувватни саклаш учун тиришмоқ ундан ҳам қийин кечаркан. Бежизга етмиш – кетмиш, саксон – йўқсан демас эканлар. Кўзинг тирик бўлса ҳам йўқ саналар экансан.

– Кўйсангизчи бек бобо, биздан ёш кўринасиз. Кўйиб берса улоқ чопадиган авзойингиз бор, – дарду-ҳасратга ўтган мезбонни чалғитмоқчи бўлди Жаку Барлос.

– Қайда-ей, Жакубек! Сизам гапни оласизда! – Ўша юноннинг айтишича бундан беш-олти минг йиллар бурун Дашти қипчоқнинг ғарбида яшаган саклар ва массагетларнинг скиф-иседан деган бир қавми ўлганни кўммас эканлар. Касал бўлиб ўлган кишилар ҳаром саналиб, емоқ учун итуқушга берилар экан. Жангда ўлганларни иззат-ҳурмат билан кўй каби сўйиб, пишириб ер эканлар. Массагет деган қабилаларда қариб, ўзига бағишланган худойида кўйларга кўшилиб сўйилиб ейилиш энг яхши ўлим ҳисобланар экан. Айтганингиздек ёғоч отни миниб чопиш ҳам яқинлашмоқда.

– Бизнинг худудларда яшаган халқлар тарихини чинлилар, юнон ва румлар ёзиб қолдиришган. Демак, сизнинг юноннингиз ўша китобларни ўқиган. У китоблар ҳали биз томонларга етиб келмаган, – деди Темур бу гапларга қизиқиб. – Агар шу юноннинг қай юрт ва манзилда яшашини билсангиз, масрафини зиммамизга олиб, юртимизга даъват этардик.

– У ҳинд, насроний ва мажусий ошналарим билан дўст эди. Негадир биз мусулмон ва туркларни у қадар жини суймасди. Кейин билсам боболари салжукдилар тайзикидан Марказий Юнонистонга қочиб борган экан. Ўғилларим Мухаммад Дарвеш билан Нурмулк чин ва ҳинд карвонлари билан у тарафларга бориб-келиб турибдилар. Айтиб кўрайинчи. Топа олишармикан уни.

Темур ва Жаку Барлос диққат билан бобонинг ҳикоясини тинглардилар. Бу худудларда Атабек Барлостурк каби етти иқлимни кезган жаҳонгашта одамни топмоқ ва суҳбатлашмоқ ҳар кимга ҳам насиб этавермас эди.

– Сўзингизни бўлдим аво, узр тилайман, – деди Жаку Барлос оксоқолнинг ҳасрати ниҳоясига етмаганини ҳис этиб.

– Нега узр тилайсиз, иним. Шу баҳонада яна бир оз маъ-

ноли мавзуда суҳбатлашдик. Дийдиёмни давом эттирсам, киши кексайгани сари ёру-дўст, ошна-оғайнисидан ажралиб, ёлғизланиб қолар экан. Айниқса бирга униб-ўсган, эсингни танигандан бери ош-қатиқ бўлиб юрган кишиларнинг қайтиши одамга таъсир қилар экан. Худди эрта-индин сенга ҳам навбат келадигандек туюлавераркан. Ўлим ҳақ, бироқ унга тик боққан камдан-кам одамни кўрдим. Эгам бу дунёда ҳамма нарсанинг ҳисоб-китобини қилиб қўйган экан. Биз аҳмоқ бўлиб ўзимизни ўту-чўкка уриб юрар эканмиз. Бир кун келиб барча тоат-ибодатинг бир ҳуруш бўлиб чиқаркан.

Меҳмонлар бошларини қуйи солганча кекса бекнинг сўзларини тинглаб ўлтирардилар. Улар дастурхонга фотиҳа ўқиб, ўрниларидан туришди. Атабек бобонинг атаганларини олиб, йўлга чиқдилар.

Ҳинду-чин, Афғону-эронда донг таратган кекса барлос тужжори, жаҳонгашта Атабек Барлостурк ниятига етди. Жонидан азиз кўрган жияни Амир Темурни Самарқанд тахтида кўрмоқ унга насиб этди.

Турон кўшини Балх фатҳидан қайтиши билан антиқа-хонасидаги топган-тутганини тўрт туяга юклаб икки ўғли – Муҳаммад Дарвеш ва Нурмулк Барлостуркларни ёнига олиб, бошкентга етиб борди.

– Ҳаммани кутмасам ҳам сизни кутган эдим, устоз! – деди Темур кучоқ очиб оқсоқолни қаршилар экан. – Қадамингизга ҳасанот!

– Энди ўлсам армоним йўқ! Сизни бундан сўнг юрт жиловини ғайридин ва ғайри-миллатлар қўлига бермаслигингизга ишонаман! Илоҳим Яратганнинг улусимизга раҳму-шафқат кўзи ила боққани рост бўлсин. Эгам тахту-давлатингизни пойидор этсун! Қасд қилганлар паст бўлсин! – дуо қилди Атабек бобо. – Икки ўғлимни ҳам хизматингизга олиб келдим. Эти сиздан суяги биздан. Чўпон қилиб, сурув боқдирасизми, савашга солиб қилич чопдирасизми, ўзингиз биласиз. Мен қаришмайман. Ўша ақлли Билга қоон айтганидек, хинду-чинда бирортасига илакишиб қолса, ишни худо урди деяверинг. Атабек Барлостуркнинг насли-насаби ва миллати йўқолиб кетади. У тарафларда миллат деган гап йўқ. Қавмлар фақат дин байроғи остида бирлашадилар.

– Икки ўғлингизга бугуноқ улус амирлигини бериб, тегишли ҳудудга жўнатаман. Бироқ сизни ҳам қўйиб юбор-

майман, – деди Темур Атабек бобонинг содда ва самимий сўзларидан роҳатланиб.

– Мен дордан қочган қари бўрини нима қиласиз, Темурбек? – деди хайрон бўлиб кекса бек. – Қўлимдан нима иш келарди.

– Сиз Турон давлатининг пойтахти, дорулсалтанат Самарқандда бир дорулфунун ва дорушшифо қуриб берасиз. Қурилиш ишига мударрис ва табиблар топишу-танлашга бош-қош бўласиз. Бу хусусда мен сизга биринчи ёрдамчи бўламан! – деди Темур ўнг кўли билан бобонинг елкасидан кучар экан. – Бугундан бошлаб сиз менинг хос маслаҳатчим ўлароқ, бош хазиначи этиб тайинланасиз. Мен бу қимматбаҳо қиличларни сиздан бошқа ҳеч кимга ишонмайман. Муҳтарама маликамиз Сароймулқхонимдан улуғ хоқон Чингизхоннинг олтин тахтини ҳам қонунан расмийлаштириб олинганда, барчасини баробар хазинада сақланг.

– Не хизмат буюрсангиз бош устига хоқоним! Бирок малика ҳады этган тахтни хазинада асраб нетамиз. Дўстудушманнинг кўзига сарой тўрига қўйиб ўтиринг! – деди бу таклифдан ўзини йўқотгудек даражада шошиб қолган Атабек оқсоқол.

– Ҳали бундай тахтга ўтирадиган иш қилганимиз йўқ. Қолаверса гап тахтда эмас, кўнгилга тугилган аҳдда? Сиз олиб келган антиқалар ва улуғ хоқоннинг олтин тахти улусимизнинг миллий сарватидир. Уни ҳеч ким шахсий манфаати йўлида фойдаланмоғига ижозат этилмайди. Бош хазинабон ўлароқ бугундан эътиборан тўнларни шу йўсунда бичмоқ мажбуриятдасиз, устоз! Сизнинг бошдан кечирмиш илмутажрибаларингиз биз учун бир мактабдир. Салтанат юритмак ишида менга ҳар нарсани ҳар замон очик, рўйи-рост сўйлай билурсиз.

– Улусни қочган тарафига қараб қувсангиз, охири бир кун ортда қолиб кетасиз. Унинг олдига тушиб етакламоқ, тўғри йўлга бошламоқ керак. Кишилиқ табиати шундай, одамлар ўзларининг ноқис заколарига кўра инсон қийматини илмуамали билан эмас, эгаллаган мансаби билан ўлчайдилар. Барчадан юксак рутбали мансабдорни энг ақлли киши деб ўйлайдилар. Улусимизда Сино, Беруний, Замахшарий ёхуд Кошғарийларнинг юртдош ҳамда миллатдошимиз эканлигини билган санокли одамларни кўрдим ва ёқа ушладим. Азал-азалдан одамлар олдиларидан оққан сувнинг қадрига етмай

келганлар. Шул боис ҳам бу улуғ аждодларимиз ўзга юртлардан сўнг макон топмоқ мажбуриятида қолганлар. Улусда ана шундай инсонлар етишиб чиқажак бир иқлим яратмоқ жоиздир. Шундагина миллатнинг кўзи очила боради. Улуси манфаатидан юз ўгирмайдиган ёшларни тужжор, элчи ва хабарчи ўлароқ дунёнинг тўрт тарафига юбормоқ лозим. Улар юртга янгилик олиб келдилар. Кезган, кўрган инсоннинг йўли очилади ва ўз навбатида улар элнинг йўлини очадилар. Инсон, кўрмай, билмай, ушламай, ҳис этмай туриб ва чуқур англаб етмай туриб, журъатла катта, улуғ ишларга қўл уролмайди...

– Ҳақсиз устоз! Миллатнинг имони илму-адолатдир! Илму-адолатдан юз ўгирган улус эътиқодда ноқис қолажак!

Чину – мўғул, ҳинду-салжук, руму-араб саройлари расм-русумлари, қонун-қоидаларини, барча хону-хоқон, шоҳу-султонларнинг тўққиз сулоласи-ю, насли-насабини беш қўлдек билладиган Атабек Барлостуркни улуғ амир диққат билан тинглади.

Хайр-хўшлашаркан, кекса бек Турон амирига меҳрусодоқат, ихлосу – эътиқод билан тобуғ келтирди.

Темур ота аждодининг ҳурматли ёшуллисини бағрига босиб, илиқ кузатди.

Улуғ амирга ҳаётида ҳеч ким бу тўғри, доно ва адолатли киши каби меҳру-мурувват кўрсатмаган, беғараз яхшилик қилмаган эди.

Шундай инсонлар борлиги учун ҳам бу дунё оёқда, инсоният яшаяжакдир, хаёлидан кечди оқсоколнинг ортидан қараб қоларкан.

ИККИНЧИ БОБ

*Мени кофир демоққа, ўзимдин ўзга хоқон йўқ,
Иймоним бутдир оламда, иймонимдек иймон йўқ.
Мусулмонликда мен танҳо, эдим бу даҳр аро, дўстлар,
Агар мен ҳам кофир бўлсам, бу дунёда мусулмон йўқ.*

Ибн Сино.

Сулоланинг оила ташвиши бош малика Бибихоним зиммасида эди. Болаларнинг ўқиши ва одоб-ахлоқ сабоғини олмоқларини Сароймулкхоним узлуксиз назорат қиларди. Амирзода Жаҳонгир Муҳаммаднинг ўлиmidан сўнг Хонзода бегимнинг тақдирини ўйлаган Сароймулкхоним ҳам бу хусусда ҳазрат билан сўзлашмоққа фурсат кутар эди.

Тўхтамишнинг элчисини йўлчи этган Темур, шом намозидан сўнг бош малика хузурига йўналди.

– Сизни кўрсам барча ташвишларимни унутамаман Бибим, – деди Темур оҳистагина Сароймулкхонимнинг кўлини кафтига олиб силар экан. – Аҳволингиз яхшими? Болалар ва неваралар ташвиши сизни толиктириб қўймаётирми, маликам? – кўнгил сўради меҳрли оҳангда.

– Бу ташвишлар сизга бўлган меҳру-согинчимнинг меваларидур, ҳазратим. Сизни ўзлаган дамларимда улар ила овунамен, – жавоб қилди соғинч тўла овоз билан Бибихоним.

– Сиз бор экансизки, менинг бу тарафдан кўнглим йўқ. Авлодимиздан ноқобил, раиятнинг энсасини қотирадиган инсон етишиб чиқмаслиги лозим.

– Хонзода бегимнинг аҳволлари нечук? Кайфияти қалай? – паст овозда сўради Темур хона тўридаги банорас кўрпачага оғир чўқаркан.

– Шу хусусда сиз ила маслаҳатлашмоқ ниятида эдим, ҳазратим, – муҳокамаси кутилаётган масалага ўтди Бибихоним.

– Сўйланг. Бу ҳолатдан мен ҳам безовтаман. Бирор чоратадбир кўрмоғимиз жоиз, маликам.

– Амирзода Мироншоҳ Мирзо ҳам балоғатга етган азамат бир йигитдур. Сиз маъкул кўрсангиз Хонзода бегимни

ул кишига никоҳлаб берсак деган эрдим. Катта кардошининг фарзандига ота бўлиб, бағрига босиб юрармиди деган умид-дамен, – муддаога кўчди бош хоним.

– Маъкул фикр. Биз эски туркларда шундай одат бўлган. Бироқ бу хусусда шайхулислом билан сўзлашиб, фатвосини олмоқ лозим бўлади, – деб жавоб қилди Темур.

– Жиянини амакиси бағрига олса бу улуғ савоб ҳазрат. Гулдай келинимизни бировнинг кўлига топшириб бўладими?

– Ҳақсиз. Бу масалани охирига еткюзунг. Сиз не десангиз ва не ишни лозим кўрсангиз розиман. Бу савобли ишларингиз ажрини Аллоҳ беражак.

Сўнгра Темур Амир Боботуркнинг тақдирини, унинг Салима Султон бегимга бўлган муҳаббатини сўзлаб берди. Улар анчагача суҳбатлашиб ўтирдилар.

Темур Турон юртини бирлаштирганига ўн йилдан ошган, энди унга ҳеч бир давлат ёки салтанат таҳдид сололмас, унинг шуҳрати узоқ элларга тарқала бошлаганди.

Карвонбошилар ва савдогарларнинг Хуросон, Эрон ва Жўчи улуси тарафда ўзларига қилинаётган зулмлар, ҳаж сафарига бориб келувчиларнинг безовталикларни эшитган Темур худудларни тартибга келтириш лозимлиги ҳақида ўйларди. Бироқ бу юртларнинг ҳукмдорлари шунчаки бир мактуб билан муаммони ҳал этиб қўя қолмайдилар. Уларга қатъий талаб қўйиб, масалани очиқ-ойдин ҳал этмоқ вазифасини юкламоқ лозим бўлади.

Давлатнинг муҳим ишларини муҳокама этмоқ учун Кешда курултой чақирилди. Вилоятларнинг ҳокимлари, амирлар, беклар ва мингбошилар йиғиладиган бу анжуманга Ҳирот ҳокими Малик Ғиёсиддин Пир Али ҳам чакиртирилди. У Темурнинг хос чопари Темур Маликга ҳурмат-эҳтиром кўрсатдию, бироқ Кешга келмоқни орқага сураверди. Чопар Самарқанд йўлига чиқаркан, Ҳирот ҳокимидан Амир Темур ҳазратларига берилажак жавобни айтишини сўради.

– Амир ҳазратларининг ҳузурига бормоқ, биз учун шарфдур. Бироқ элчи этиб ҳеч бўлмаганда улуғ амирларидан бирортасини юборганда ҳам бошқа гап эрди, – дея мужмал жавоб қилди Малик Ғиёсиддин тилига ўзга баҳона келмай.

Темур, Малик Ғиёсиддин Пир Алининг тайсаллаётганини фаҳмлади. Шундай бўлса-да, Хожа Сайфуддинни элчи қилиб арзигулик совға-салом, самимий оҳангдаги дўстлик, биродарлик ва ҳамкорлик мактуби билан Ҳиротга жўнатди.

Хожа Сайфуддин Ҳиротга жўнаб кетар экан, Темур Тоҳир тарихчи билан хос китобчиси мавлоно Ориф Бухорийни хузурига чорлади. Қодир қиссахонни ҳам таклиф этишларни тайинлади. Алп Туркашбек ва Боботурк билан улар етиб келгунга қадар суҳбатлашиб ўтирди. Уларга Малик Ғиёсиддин Пир Алининг илгари тобелик ва иззат-хурмат билдиргани ҳолда бугун сўзидан қайтаётганини айтди.

– Бизга унинг бир динори ёки бир парча ери керак эмас. Дунёнинг барча еру-суви, осмону-ер ости бойлиги Аллоҳга тегишлидир. Бу давлат, бойлик ва ҳудудлар барчамиздан қолажак. Ҳеч ким уни у дунёга оркалаб кетмайди. Жаҳонни забт этган Искандар Зулқарнайн ҳам бўш қўл билан кетган. Бироқ атрофимиздаги ҳудудларда жойлашган барча хону, бекликлар ўзларни ҳокими мутлоқ ҳис этадурғон бўлиб қолдилар. Ўтган ҳам, кетган ҳам улар билан ҳисоблашмоғи керак. Улар бизга бас келишига ишонган куни кечмишдаги каби юртимизга бостириб келадилар. Мана ўн йилдирки, амир Қамариддиннинг Андижонни талаганини ҳисобга олмасак, Турон юртига кимса ёмон ниятда оёқ босгани йўқ. Иншооллоҳ тирик эканмиз, юртимиз бундан буён ғаним изини кўрмагай. Малик Ғиёсиддин яхши сўз ва сулҳ билан эш бўлмайдурғон кўринадур, – деди Темур мулоҳаза оҳангида суҳбатдошларининг фикрини билмоқ ниятида.

– Турк хоқонлиги даврида дейсизми, Қорахонийлар ёки Махмуд Ғазнавий замонидами, Хоразмшоҳлару Чингизхон вақтида ҳам бу ҳудудлар бизнинг тасарруфимизда бўлган. Халқларимиз бирга, ахил-иноқ яшаганлар. Пир Али бизга йўлдош бўлса фақат ютади, – жавоб қилди Боботурк.

Шу пайт эшик оғаси чақирилган уч киши келганлигини билдирди. Кўшк томон мавлоно Ориф Бухорий, Тоҳир тарихчи ва Қодир қиссахонлар келишарди. Дастурхончи ўртага турли туман емаклар, шарбат, кимиз, кимрон ва кўй айрони келтирди. Меҳмонларга патнисда бирма-бир узатди-да, таъзим бажо келтириб, тисарилганча чиқиб кетди.

Темур ва суҳбатдошлари меҳмонлар билан ўринларидан туриб, самимият ила кўришдилар. Бир оз фурсатдан сўнг эса хос мунажжим мавлоно Бадриддин ҳам келиб даврага кўшилди.

Темурнинг бу фозиллар ила суҳбати Кешнинг хушманзара Окдарё наҳри бўйида қурилган муҳташам кўшқиди да-

вом этарди. Мажнун ва самбиттолла сочини юваётган биллур каби тиник дарё гоҳ тўлқинланиб, гоҳ сокин оқар, турли қушларнинг кулоқларга ўрнашиб қоладиган сайроғи киши кўнглини яйратарди. Тоғ тарафдан арча ва кийик ўтининг хушбўй иси димокқа урилар, бу гўзал табиат кўйнида инсон унинг ўт-ўлан ёки қуш каби бир бўлагига айланарди. Оқдарёга қўшиладиган кичик бир ирмоқ бўйида ошпазлар кўзи гўшtidан арча ўтинида тандир кабоб тайёрлашар, чоғроқ қозонда шўрва қайнарди.

– Туринглар биродарлар, аввал бир оз айланиб келайлик, ошчилар билан суҳбатлашиб, ўзимизнинг ҳам тандиркабоб тайёрлаган дамларимизни эслайлик, – деди Темур юзига фотиҳа тортиб ўрнидан кўзғолар экан.

Ўтирганлар Буюк амирга эргашдилар.

– Йўл-йўлакай зира ва кийик ўти терамиз. Қани кўрамиз, ким энг кўп ва яхшисидан терар экан, – деди Темур суҳбатдошларни адир томон етакларкан. – Бу ерларга майдаюкатта моллар ўрмаламаган. Зира ва кийик ўти кўкариб турган бўлса керак. Зира билан кийик ўти камдан-кам жойда бирга ўсади. Бу ерда эса иккиси баробар қийғос гуллаб ётади. Ҳозир айни зирани териб оладиган фурсат. Кийик ўтини истегаган пайтда териб олса бўлаверади, – ҳикоя қилиб борар эди Темур. – Болалигимда худди шу ерга келиб, чалқанча ётганча осмонга термулардим. Қуш уйқуси каби, ўтди кетди у дамлар. Бу икки зираворни термоқда бир сир бор. Уни ҳар ким ўз улушини тергандан сўнг айтаман, – дея илк бор ўзи ишга киришди.

Ҳар ким ўз ҳолича бир қўлига зира ва бир қўлига кийик ўти тера бошлади. Ҳовучлари тўлганда қуйига эндилар.

– Барчанинг зирасини ҳидлаб кўрамиз, – деди Темур ўзининг кафтидаги бир ҳовуч зирани бирма-бир ҳидлатиб кўраркан. – Кимки адашиб ёввойи зира терган бўлса ҳиди бўлмайди. Аралаш терса ҳам ҳиди яхши бўлмайди.

Барча баробар кимнинг зираси табиий ва кимники ёввойи эканлигини аниқлашга киришиб кетди. Темур, Боботурк ва хос мунажжим Бадриддинларнинг терган зираси яхши деб топилди. Қолганларникига хашак кўкили ёввойи зира аралашган эди. Улар терган зираворларни ошчиларга бердилар. Обид баковулнинг тандир устини қандай қилиб арча шохлари билан беркитиб, устига тупроқ тортишини томоша қилдилар. Сўнгра гурунглашиб, кўшкка қайтдилар.

– Мухтарам Тоҳирбек! Сиз бизга Ҳирот тарихи ҳақида билги берсангиз. Янглишмасам бу ерларни илгари ҳам, ҳозир ҳам Турон юртининг жануби деб атайдилар. Бизга бу ҳақда маълумот бера биласизми? – деди Темуриён йиғилганлар дастурхон атрофидан ўз жойларини олар экан.

– Ҳирот, Хуросондаги Нишопур, Балх ва Марв каби энг йирик шаҳарларнинг биридур. Табиати мўътадил, об-ҳавоси қулай бир минтақа эрур. Унинг табиати бизнинг Кешга ўхшаб кетадур. Хуросоннинг пойтахти саналувчи бу шаҳар, ғоят эски ва қадимийдур. Шаҳарнинг Ирок, Хуш, Майдон, Мулук ва Қипчоқ каби беш машҳур дарвозаси бор. Шаҳар аркининг майдони бир фарсах келадур. Аркнинг тўртта буржи бўлиб Али Асад, Ҳариф, Ҳок ва Шамъониён деб аталади. Бу улуғвор арк Қипчоқ ва Мулук дарвозалари ўртасида жойлашгандур. Ҳиротга Ғазора, Инжил, Ғурвон, Турониён, Саноён, Парвона, Сабка, Ҳаводаштак, Камрок, Адвон ва Тизон каби ўндан ортик булук қарайди. Аҳолисининг аксари туркий ва форсий тилли кишилардур. Дини ислом бу ерда муқимдур. Илк таассурот учун шу билгиларни айтмоғим мумкин. Сўровларингиз бўлса бош устига ҳазрат, – жавобини тугатди Тоҳирбек.

– Ташаккур сизга мухтарам биродар. Бу ердаги ҳукмдор бизнинг салтанатимизни аввал бошдан тан олиб келарди. Бироқ кейинги пайтда ҳеч бир асос бўлмагани ҳолда ўзини биздан олиб кочмоқда. Қурултойимизга турли баҳоналарни рўқач қилиб келмайдур. Ёш бола сўйламайдиган сабабларни сўйлайдур. Не чора-тадбир қўлламоққа бошим қотиб қолди мухтарам дўстлар. Бу хусусда маслаҳат бера билурмисиз? Мен амир ва лашкарбошилардан олдин сиздан маслаҳат сўраб, кенгашмоқдаман. Уларга қолса эрта саҳардаёқ Ҳирот устига от қўйсақ. Лашкаримиз ўз-ўзидан кўпайиб, кучайиб кетди. Қувватини вужудига сиғдира олмай савашмоқ учун баҳона ахтармоқда. Зотан қиличини қиндан чиқарган одам баҳона қидирмайди. Ҳаж сафари ва карвонлар хавфсизлигини таъминламоқ ҳам атрофимиздаги бебош ҳокимлар тизгинини тортиб турмоқни тақозо этмоқда.

– Имкони бўлса ишни, Малик Ғиёсиддин Пир Алини яхши сўз билан йўлга солмоқдин бошламоқ тузук, ҳазрати олийлари. Сиз шу пайтгача ноҳақ ҳеч кимнинг бурнини қонатмадингиз. Арконни узун ташланг. Эрта-индин Пир Али-

нинг ўзи тавба-тазарру қилиб келиб қолар, – деди мавлоно Ориф Бухорий.

– Қани, энди иш сиз айтганчалик осон кўчса. Малик Гиёсиддин ва унинг эли ўжар, арзимаган нарса учун ётиб савашадиган қавмдур. Уларни илгаридан билурмен. Иш осон кўчмайдурғонга ўхшайдур, мавлоно, – деди Темур мавжла-ниб оқаётган сувга тикилар экан.

– Ҳазрат! Сиз барчамизга уламолар султони Сайид Ша-риф Жузжоний ҳазратларининг мактубини ўқиб берсангиз. Нечун бу хусусда кимсага сўйламайсиз? – деди Боботурк ўтирганлар диққатини муҳим бир масалага тортиб.

– Ҳазрат Сайид Жузжоний бизни ортиқча таъриф этган-лар. Мен ҳазрат сўйлаган олий хизматларни уддаламоққа ўзимни ҳали ожиз деб ўйлаганим боис бу ҳақда оғиз очма-дим. Лозим топсангиз мана хат. Ўзингиз ўқиб беринг, – дея мактубини амир Боботуркка узатди.

Боботурк мактубни олиб кироат билан ўқий бошлади.

– «Ислом оламининг таянчи, раиятнинг улуғ ғамхўри, Турон мулкининг Буюк Амири Темур Муҳаммад Туроғай ҳазрати олийларига! Ислом уламоларининг барчаси бир оғиздин иттифоқ бўлиб айтганларки, Аллоҳ таоло ҳазрат рисолатпаноҳ пайғамбаримиз, унга тангри таолонинг мар-ҳаматлари ва саломлари бўлсун, динини тарқатиш учун ҳар юз санада бир кишини динни янгиловчи сифатида ихтиёр этган. Саккизинчи юз йилликда Амир Темур Соҳибқирон ҳақиқий динни ривожлантиради ва унга рағбат беради деган умиддамиз» – дея ёзадилар Сайид Шариф Жузжоний, – деб мактубни ўқиди амир Боботурк.

– Дарвоқе мусулмон олами динимиз пайдо бўлибдурки, ғала-ғовур, тўс-тўполон. Мўъмин мусулмонлар ҳақу-ноҳақни ажрата олмай овораи сарсондурлар. Исломда етмиш икки-та ботил мазҳаб пайдо бўлубдур. Аларни бартараф этиб, ҳақ мазҳабни, аҳли суннат ва жамоага ривож бермоқ лозим, – суҳбатга кўшилди хос мунажжим мавлоно Бадриддин.

– Дарвоқе ислом олами парокандадур, – деди Қодир қиссахон. – Нуҳ алайҳиссаломнинг авлодлари бир-бирини еб, дину-миллатини йўқотмоқда. Ҳалокухон салтанатидин сўнг Ироқи ажам билан Ироқи араб, Эрон-Озарбайжон юртлари бўлиниб кетдилар. Айни замонда Ироқда жалойирлар, Жур-жонда чўпонийлар, Форсда музаффарийлар, Сабзавор бирлан

Исфароинда сарбадорлар, Хуросонда эса картлар ўзларини хокими мутлоқ эълон этиб, ислом оламини парчаламоқдалар.

– Аллоҳ дилимизга нени солиб, нени буюрса шул бўладур, – деди Темур ўйга толиб.

Сухбатдошлар иссиқ тандиркабоб еб, қимиз ичишиб, узоқ ўтирдилар. Барчаларининг таъблари равшан, диллари орзу-умидларга тўлиқ эди. Юрт тинчлиги, улус бирлиги, элнинг ҳаёти яхшиланиб бораётганлиги барчанинг кўнглига келажакга умид кўзи билан қараш ҳис-туйғусини солган эди.

– Эрта пешин намозидан сўнг келинг, – деди Темур хос мунажжим мавлоно Бадриддинга. – Бутун кўкдаги юлдузларни ишга солиб, кўмакка чақирсангиз ҳам сизни шатранжда тиз чўктираман, – ҳазиллашди гап сўнгида.

– Гоҳ пирдан, гоҳ муриддан, – бўш келмади мавлоно Бадриддин. – Биз ютқазсак бир ғариб мунажжиммиз. Индамай елкамизни қисиб кетаверамиз. Аммо ўзлари ютқазсалар осон бўлмаса керак деб ўйлайман. Кечаси ухлаш лозим, – жавоб қайтарди мунажжим ҳам бўш келмай.

– Жўжани эрта пешиндан сўнг санаса ҳам бўлаверади, – деди меҳр билан мунажжимнинг елкасига қўлини қўяр экан Темур. – Нақадар кўнгли тоза ва беғубор одамларсизлар. Агар агрофимда сизлар бўлмаганингизда ҳаётим не кечарди дея ўйлаб ўйимга етолмайман. Сизларни менга дўст ва маслакдош қилган Аллоҳимга шукрлар бўлсин! Зотан инсонга қош-қовоғига қараб турадиган кул эмас, дўст керак. Қани энди ҳар бирингизнинг ҳаётингиздаги барча оғир-енгил кунларингизда ёнингизда бўлиб, сизларга чексиз яхшиликлар қилсам. Мен учун бундан буюк саодат бўлмагай!

Шу сўзларни сўзлаганда, беихтиёр унинг кўзлари ёшовлади. Барча дўстларини кучоклаб, бағрига босиб хайрлашди.

– Астағфируллоҳ!

– Астағфируллоҳ! – дейишди улар, бирин-кетин.

Эртаси кунни эрталаб Алп Туркашни хузурига чорлаган Темур Ҳиротда бўлаётган ишлар ва Хожа Сайфуддиннинг тақдири ҳақида сўраб суриштирди. Ҳиротга кетган элчи ўн ойдирки, Самарқандга қайтмаган эди.

– Бу ерда бир гап борга ўхшайдур Туркашбек, – деди Темур ташвишли қиёфада. – Янгилик борми?

– Бор ҳазрат! – Пир Али Хожа Сайфуддинни зиёфатмазиёфат олиб юриб тинкасини қуритибди. Ҳар бир сўзида

сизнинг номингизни тилидан кўймас эрмиш. Керак бўлса Темурбек ҳазратларининг отига хутба ўқитиб, танга зарб этамиз деган гапларни ҳам сўзлабди. Хожа Сайфуддин заҳарлаб ўлдириб қўймасайди дея, юрагини ҳовучлаб юрган эмиш. Унинг кўз ўнгида эса саваш тайёргарлиги кўрилмоқда экан. Ҳирот қалъаси деворлари мустаҳкамланиб, таъмирлаб бўлинибди. Узунлиги икки фарсах келадиган Шаҳристон девори курилиб, шаҳар атрофидаги ўттиз маҳалла боғ-чорбоғлари билан ўралиб, шаҳар худудига қўшиб олинган. Узоқ вақтга етгулик озик-овқат омборларга келтирилган. Хожа Сайфуддин узоғи билан икки ойларда етиб бораман, ҳазрат безовта бўлмасунлар. Душманнинг сиртида эмас, ичида бўл деган сўзга амал қилиб, барча воқеа ва ҳодисаларни кузатиб турибман. Ҳар ҳолда бу тарафдан ҳайриятлиғ кутиб бўлмайди. Шунга қараб чора-гадбир кўрмоқ лозим деган хабарларни бериб турибдилар, – сўзини мухтасар қилди Туркаш.

– Хожа Сайфуддиннинг хабарлари хусусида нима дейсиз? Унга ишонса бўладими? – сўради Темур. – Анинг узоқ қолиб кетгани ҳам шубҳалидир.

– Хожанинг сафари чўзилишига бошида ўзингиз рухсат бергандингиз ҳазрат.

– Рухсат берганимда ҳар ҳолда бир йил қолиб кет демандурман.

– Менимча ул кишининг барча ахборотлари биз учун ғоят муҳимдир. Бу маълумотларни бизнинг одамларимиз етказган хабарлар ҳам тасдиқламоқда. Бундан ташқари ўзингизга илгари айтганимдек, Малик Ғиёсиддин зулмидан безган қавмлар билан ҳам алоқаларимиз бор. Улар Хожага мурожаат қилиб, бизни беқлаётганликларини билдирмоқдалар.

– Унга хабар етқуринг, Самарқандга қайтсун! Юриш учун зарур ҳозирликлар кўрмоққа киришилсун! – деди Темур қатъий оҳангда. – Биз Малик Ғиёсиддин билан сичқон мушук ўйнамаймиз. Дўст бўлса дўстлигини очиқ айтиб исботламас экан, шунга қараб иш тутамиз.

Темур Туркашга рухсат бериб, беихтиёр чўзилди. Унга Мохондан хабар келган эди. Ҳузурига бундан йигирма йил бурун уни зиндонга ташлаган Мохон ҳукмдори Алибек Жониқурбоний келаётган эди. Темур орага тушган кишиларга унга нисбатан кўнглида ҳеч бир ғарази йўқлигини,

бу воқеанинг Аллоҳнинг бир синови дея қабул этганлигини сўйлагандан сўнг Алибек Жониқурбоний совға-саломини туя карвонига юклаб йўлга чиққан эди.

Айниқса, Ок Ўрда ва Кўк Ўрдага кўркув солиб турган амир Қамариддиннинг белини синдириб, Мўғулистонни забт этган Амир Темурнинг шуҳрати ёйилганди. Хайрихоҳлар унинг ҳузурига интилар, ёвлашиб юрганлар эса яқинлашмоқ, дўстлашмоқ учун Самарқанд йўлини тута бошлагандилар.

Олтмиш икки кун Амир Темурни қўлбола зиндонда асраган дўлвор Алибек Жониқурбонийнинг ҳам пайтавасига қурт тушган, уйқусида ҳаловат йўқ эди. У Темурдан ёмонлик кутмасида ўзаро мавқе таллашиб юрган туркман амиру бекларидан чўчий бошлади. Буларнинг бирортаси Темурга ўз садоқатини кўрсатиш учун ҳам унга ёмонликни раво кўриши мумкин эди. Хайриятки ўшанда улуғ пир Муборақшоҳ келиб, Темурни озод қилиб юборди. Йўқса Алибек Жониқурбоний бу пайтда ҳаёт бўлармиди йўқми бу ёлғиз яратганга маълум.

... Ўшанда биз тўрт киши эдик, кўм-кўк тиниқ осмонга термулиб ҳаёл сурарди Темур. Ўлжой Туркон ого, Дилшод ого ва Амир Ҳусайн. Бугунги кунда эса ёлғиз мен тирикман. Аллоҳга шукр! Ўтганларни худо раҳмат қилсун! Жойлари жаннатда бўлсун!

Темур шу ҳаёлда ўрнидан туриб, таҳорат қилди. Икки ракат нафл намози ўқиди. Сўнгра бир замон у ила барабар зиндон азобини чеккан уч йўлдоши руҳига Қуръон тиловат қилди.

УЧИНЧИ БОБ

Ўзингинг ўзгага қилган яхшилигингни, ўзганинг ўзингга қилган ёмонлигини унутиб яша.

Халк сўзи

Эртаси куни ҳам Темур Окдарё бўйидаги кўшқда ўтирарди. Пешин намозидан сўнг ҳузурига хос мунажжим мавлоно Бадриддин ташриф буюрди. Хос мулозим ҳинд усталари садафдан ясаган шатранжни олиб келиб, хонтахта устига терди. Улар икки маротаба ўйнадилар. Биринчисида Темур ғолиб келди. Иккинчисида мунажжим енгди. Энди учинчи бор дона сурардилар.

Кўшқдан бир неча қадам нарида эшик оғаси билан чопар турарди. Темурнинг кўнгли бир хушхабарни сезгандек бўлди. Ўгирилиб, сўйланг дегандек бош ирғади.

– Суюнчи беринг аъло ҳазрат! Ўғил муборак бўлсун! – деди қувончини яширолмаё эшик оғаси. – Фарзанди аржуманд кутлуғ бўлсин!

Темур хурсанд бўлиб кетди. Елкасига ёпиглиқ турган шоҳона тўнни ечиб, эшик оғасининг елкасига ёпди. Чопарга эса кумуш эгар-жабдукли отини ҳадя этди.

– Ворис муборак! Аллоҳ умри билан берган бўлсин! – кутлади мавлоно Бадриддин. – Ота-боболари каби улусимизнинг шаън-шавкатли ўғлони бўлиб етишсун!

– Куллуқ мавлоно! Юринг энди. Бугун бизга сиз тарафдин ёруғлик йўққа ўхшайдур, – деди яна шоҳмот тахтасига ишора қилиб.

– Шоҳ! – деди Темур мавлоно Бадриддиннинг шоҳига кишт бераркан. Мавлоно шоҳини фарзин билан тўсди.

– Энди мағлуб бўлдингиз муҳтарам мунажжим! – деди Темур фарзин бўлган пиёдаси билан қайта шоҳ бераркан! Ўғилнинг оти ҳам Шоҳруҳ бўлади. Бизнинг мана шу саодатли кунларимизни эслатиб юради!

– Ажойиб исм. Шу пайтгача эшитмаган эдим бундай гўзал отни, – деди мавлоно Бадриддин. – Ғоят гўзал!

– Янги меҳмон шарафига тўкин дастурхон тузатилиб, зиёфат тартиб этилсун! Катта-кичик, барчага емак улашилсин! – буюрди Темур амир Боботуркка қараб. – Яқинларимизнинг барчасини ҳузуримизга чорланг. Аллоҳга беадад шукрлар бўлсин!

Бахтли дақиқалар тез, кўз очиб юмгунчалик фурсатда ўтиб кетади. Бироқ оғир кунларнинг кечиши қийин бўлади ўйларди, Темур кўшқда хаёл суриб ўтираркан. Эшик оғаси Мохондан ҳокими Алибек Жониқурбоний ташриф буюрганини, Темур ҳазратлари пешини юзига суртмоқ ниятида эканлигини маълум қилган, Темур ҳаётидаги энг оғир кунларни бошдан кечирмоққа мажбур қилган кишини кутиб ўтирарди. У билан суҳбатлашмоқ ва сўзини эшитмоққа қизиқарди. Тоғ-тоғ билан учрашмайди, одам-одам билан учрашади деганлари шу эканда. Бечора Алибек ташвиш чекмаса ҳам бўлар эди. Темурнинг кўнглида унга нисбатан ҳеч қандай адоват йўқ. Пешонасига ўша кунлар битилган эканки, бошдан кечирди. Тақдирга тадбир йўқ.

Куйида эшик оғаси етаклаган меҳмон кўринди. Семиз, киррабурун ва салқи юзли Алибек Жониқурбоний ҳансираб юриб келарди. У кўшқга яқинлашганида Темур ўрнидан турди. Алибек Жониқурбоний эса таппа ўзини Темурнинг оёғига ташлади.

– Мен гуноҳкор бандани кечиринг, аёло ҳазратлари! Сизга нисбатан кўнглимда ҳеч қандай ёмонлик йўқ эди! Мендан жоҳиллик ва гумроҳлик ўтган! Бир қошиқ қонимдан кечинг, ҳазратим! Бир умр қулингиз бўламен!

– Туринг ўрнингиздан, – деди Темур уни қўлтиғидан оларкан. – Менинг кўнглимда сизга нисбатан бирор кин бўлганида эди, ҳузуримга чорламас эрдим. Мен сизни дўст, биродар, диндош ва миллатдошим деб билурмен ҳамда ҳурмат қилурмен, – деди Темур уни ўтирмоққа даъват этар экан. – Сизнинг ҳам кўнглингиз тоза эканки, бўлиб ўтган ўша воқеа учун узр тиламоқ учун заҳмат чекиб келибсиз. Узрингиз қабул. Биз сиз билан дўстмиз. Худойликни айтмоғим лозимки, сизнинг ертўлангизда ҳаётимда ҳеч кимдан олманган сабоқни олдим ва ўшанда ким бўлмайин, ҳеч қачон ва ҳеч кимга ноҳақ жабр-зулм қилмайман деб, аҳд қилгандим. Кўзум очиқ эркан, аҳдимга содикмен.

– Арзимас совғаларимизни қабул этинг ҳазрат! – деди

Алибек орқасидан келиб бир неча кадам нарида таъзим килиб турган одамларига, ҳадяларни келтиришни буюриб. – оз бўлса-да, кўп ўрнида кўрасиз.

Алибек Жониқурбонийнинг совгалари антика, турлитуман ва қимматбаҳо эди.

– Ташаккур Алибек! – деди Темур унга миннатдорчилик билдириб.

– Сиз келин қилмоқни орзулаган қизим Хон Султонни ҳам ҳузурингизга келтирдим. Сиз ила куда-анда бўлмоқ, бизга буюк бир шарафдур ҳазрати олийлари, – деди сўнгра Алибек Жониқурбоний.

– Ҳа, биз сизнинг қизингизга оғиз солганмиз. Узоғимизни яқин килиб, хўп яхши иш килибсиз. Сизларни хос меҳмонхонага ерлаштирадилар. Дамингизни олиб, шаҳар айланингиз, томоша қилингиз. Сўнгра бафуржа суҳбатлашамиз, – деди Темур меҳмонни кузатар экан.

Темурнинг набираси амирзода Муҳаммад Султонга ўзининг қизи Хон Султонни олиб бериш нияти борлигини эшитган Алибек Жониқурбоний оила аъзолари билан йўлга тушиб, бу хайрли ишни ҳам битирмоқ ниятида келган эди. Ун кундан сўнг эса Хон Султон бегимни амирзода Муҳаммад Султонга унаштирдилар.

Бу ишнинг бошида турган амир Боботурк маросим охиралагач, Темурга ҳисоб берди.

– Биз ҳам сизнинг тўйларингизда хизмат қилайлик муҳтарам амирим. Бахтимизга доимо соғу-саломат бўлинг ва ниятингизга етинг, – дея уни дуо қилди Темур. – Бўлажак келинимиздан ҳеч бир хабар йўқми, – дея Салима Султон бегимни суриштирди.

– Афсуски йўқ ҳазрат. Бироқ Аллоҳдан умид бор. Бизга ҳам раҳми келиб мушқулимизни осон этар, – жавоб қилди амир Боботурк.

– Менинг кўнглим ҳар нарсани сезади Боботурк. Сиз орзуйингизга етасиз. Бироқ Аллоҳ сизга сабр-тоқат берсин! Ютган ютади дейдилар, – унга таскин берди Темур. – Амирзода Мироншоҳга айтинг. Эртага эрталаб нонуштадан сўнг ҳузуримга келсинлар. Сиз ҳам сафар ҳозирлигини кўринг. Ҳирот томон юрасизлар. Зора келиндан ҳам хабар топилса.

Амир Боботурк таъзимла чикиб кетаётганда, Темур уни эшик олдида тўхтатди. Боботурк қайтиб келди.

– Бир нарсани сизга айтиб кўяйин. Туркашбекка ҳам айтинг. Ўн марта кудамиз бўлса-да, Алибеклар қавмига ишониб бўлмайди. Биздан кўра манфаати кўпроқ тегадиган ҳукмдорни топган куни шартта юз буриб, ўша томонга ўтиб кетадилар. Унинг хатти-ҳаракатидан хабардор бўлиб турмоқ лозим ва кўшини ҳамда уруғи ичида ишончли кишимиз бўлиши керак. Одамимиз биз тарафдан эмас, ўзининг авлодидан бўлсин. Бойлик ваъда қилинса улар ҳеч нарсадан тоймайдилар. Тушундингизми? – қайта таъкидлади Темур жиддий оҳангда.

– Тушундим ҳазрат!

– Эгам йўлингизни берсин!

Темурнинг шубҳасига ҳайрон бўлган Боботурк воқеалар ривожидан Алибек Жониқурбонийнинг юраги тоза эмаслигини, Самарқандга келишдан олдин Ҳирот ҳокими Малик Гиёсиддин Пир Али орасида махфий музокаралар бўлганлиги, улар ўзаро қандайдир битимга келишганидан хабар топди.

Темур Самарқандда уни кузатар экан, беихтиёр, кўзларига тик боқди. Меҳмон нигоҳини олиб қочди. Шунда Темур эски танишининг бу келиши бир ўқ билан икки ўлжани урмоқ эканлигини фаҳмлади.

Болаларини оғир шароитларда, барча баробар ишлаб, дунё танишга ўргатадиган Темур Ҳирот юришини амирзода Мироншоҳга топширмоқчи эди. Ўн тўрт ёшли амирзода бир ҳаракат қилиб кўрсинчи, шунга қараб иш юритилади қарор қилди Темур. У тарафда Пир Али билан укаси Малик Муҳаммаддан бошқа астойдил қаршилиқ кўрсатадиган ҳукмдор ҳам, куч ҳам йўқ. Бироқ бундай фикрга бориб, лоқайдликка йўл кўйиб бўлмайди. Урушда қонуният камдан кам бўлади. Гоҳида оддий бир тасодифу, эътиборсизлик ҳам жангу-жадал тақдирини, тарих ғилдирагини бошқа томонга буриб юбориши мумкин.

Амирзода Умаршайх Мирзони Андижон ўлкасидан олиб бўлмайди. Дўғи ҳудудининг хавфсизлиги учун бир темурий амирзода у тарафда турмоғи лозим. Жўчи ва Жетага ҳам, кеча оёғини ўпиб кетган Тўхтамишга ҳам, бесўнақай Алибек Жониқурбонийга ҳам ишониб бўлмайди. Ишқилиб, Аллоҳ кунингни бу инсонларга қолдирмасин.

Узоқ ўйлаган Темур охирида Мироншоҳ бошчилигидаги

кўшинга сафар ҳозирлигини кўрмоққа фармон берди. Амирлар нигоҳида янги жангу-жадал ташвиши сезилиб турса, лашкарбошиларнинг кўзи ёнарди. Тавба, ўзича ўйлади Темур, инсон зоти ҳарб ишини бўйнига олдимиз ўзини шу касбни кўллашга тайёрлаб, шунинг иштиёкида яшар эканда! Акс ҳолда худо биледи эртага тақдири не кечади?

Юриш хусусида барча бир фикрда эди. Ҳеч ким бу сафарга эътироз билдирмади. Мироншоҳнинг ёнида Хожа Сайфуддин, Пир Ҳусайин барлос, Муҳаммад Султоншоҳ, Ок Буғо, Усмон Аббос, Тобон баҳодир ва Жаҳонгир барлослар бор эди. Уруш кўриб кўзи пишган бу амиру лашкарбошиларни жўнатган Темурнинг ўзи ҳам, маълум муддатдан сўнг йўлга чиқиш ниятида эди. Бироқ бу фикрини ҳеч кимга билдирмади. Кишилар қанчалик мустақил иш юритсалар, шунчалик қатъий ҳаракат қиладилар ва ҳеч кимга суйанмайдилар. Ишни ниҳоясига етказмоққа уринадилар. Бундай шароитда амирзода Мироншоҳ ҳам пишади, тобланади, дея ўйлаган эди.

Жайхундан ўтган амирзода Мироншоҳ ўрдуси Шибиргонга етганда тўхтади. Кўшин шу ерда муқим қолди. Шароит тақозоси нуқтаи назаридан кишни мўътадил иқлимли Шибиргонда ўтказмоққа қарор бердилар. Баҳор кириши билан Мурғоб дарёсини кечиб ўтган лашкар, Бодхиз ўлкасига кирди. Бу вилоят Гиёсиддиннинг укаси Малик Муҳаммад тасарруфида эди. Бир ярим йилдан бери урушга астойдил тайёргарлик кўрган Малик Муҳаммад кўшини қаттиқ қаршилиқ кўрсатди ва Мироншоҳ лашкарини Мурғоб томон чекинишга мажбур этди.

Лашкар ҳаракатидан хабардор Темур ишнинг бошида ўзи турмаса бўлмаслигини англаган эди. Унинг бошдаги шубҳаси тўғри чиқди. Қисқа фурсатда қатта ўрду Кеш атрофидаги сой ва кенгликларни тўлдирди.

Минг уч юз саксон биринчи йил учинчи ойининг йигирма еттинчисида лашкар ҳаракатга келди. Кўшин йўлга чиқаркан чопар Алибек Жониқурбонийдан мактуб келтирди. У мактубда Амир Темур ҳазратлари истаган замон кўмакка етиб боришини, лозим кўрса йўл кўрсатувчилик қилишга ҳозирлигини таъкидлади. Темур қуловузга эҳтиёж йўқлигини, бироқ кўмакка қелишига рози эканлигини билдириб, қудасига чопар жўнатди.

Қатта лашкар шитоб билан Жайхундан кечиб ўтиб, Анд-

худ ерига кирди. Темур кўшинни шу шаҳарга жойлаштир-
мокни буюрди. Ўзи эса амиру лашкарбошилари олиб, бу
ернинг улуғ кишилари мозорларини зиёрат қилмоқликка,
масжиду-мадрасалардан хабар олиб, раият аҳволи ила таниш-
моққа киришди. Кўчалардаги гадой, ғариб-ғураболар маълум
бир ерларга жамланди. Уларга озик-овқат, кийим-кечак бери-
либ, фойдали бирор иш билан шуғулланишга жалб этилди.

– Жаҳрия тариқатининг шайхларидан бири Бобо Сангу
хам шу ерда яшайди ҳазрат, – деди Боботурк улар жомеъ
масжидидан чиқишаётганда.

– Худо Қуръони Каримини ва бу дунёни тириклар учун,
мана шу оламни яшартмоқ учун яратган. Бу шайх эса узлатга
чекинган. Нима, бу Аллоҳга қарши исёнму? У худога нега
мени яратдинг демоқчими? Шу боис динни парчаловчилар-
дан эҳтиёт бўлмоқ лозим. Ҳар бир иш ақл-идроқ доирасида
бўлмоғи керак. У кишим ўзларини авлиё санаб узлатда ётса-
лару, бошқалар унга емак ташисинлар? Ҳазрат Баҳовуддин
Накшбандни олиб кўринг. Бир парча нонини ҳам ўз қўл
меҳнати эвазига топиб еган. Бу Аллоҳга ҳам, Аллоҳни илм
билан топмоқ ниятидаги инсонларга ҳам тушунарли ва қабул
этарли тариқатдур. Муқаддас ислом дини тарки дунёчиликни
инкор этади. Лекин бу киши бизни қандай қабул қилмоғидан
қатъи назар зиёрат этамиз, – деди Темур улар оҳиста отда ке-
тиб бораркан.

Бобо Сангу Темур оёғи остига қўй тўшини ташлаб қарши
олди-ю, бироқ очилмади.

– Буни ҳам тушуниш керак. Юртига келганимизни ҳазм
кила олмаган кўринади. Бу ер аввало Аллоҳнинг, сўнгра бан-
даларникидир, – деди Темур Амир Боботурк ила йўлида да-
вом этаркан.

Улар шаҳар четидаги кўшин томон яқинлашганида амир-
зода Мироншоҳнинг хос чопари кутиб турарди.

– Ваалайкум ассалом. Келинг авлодим, – деди Темур ёш
навкарни кузатар экан. – Амирзодамизнинг сихатлари яхши-
ми? Не хабарлар келтирдингиз?

– Амирзодамиз падари бузрукворларига сихат-сало-
матлик тилаб, фармон беклайдилар. Йўл-йўриқ кўрсатмоқ
сўрайдурлар, – деди жаранглаган овозда хос чопар.

– Амирзодага айтинг. Бизни Мурғобда бекласунлар. Етиб
борамиз. Ҳеч қандай ҳарбий хатти-ҳаракат қилинмасун. Лаш-

кар юриш ҳозирлигини кўриб, сафарга шай бўлиб турсин. Англадингизму? – деди Темур дона-дона килиб.

– Англадим, буюк амир ҳазратлари!

– Йўлингиз ок, йўлдошингиз ҳақ бўлсун! Амирзода ва барча амиру лашкарбошиларимизга бизнинг салом ва хурматларимизни еткуринг!

– Бош устига аъло ҳазрат!

Хос чопар улардан анча нарида, отини ушлаб турган шериклари олдига қайтди. Улар аввал отни секинроқ ҳайдаб, сўнгра чоптириб кетдилар.

– Чопарлик ва элчилик нақадар бир ажойиб иш-а? – деди Темур уларнинг, от қўйишганига ҳавас билан тикилиб тураркан. – Ёшлигимда мен ҳам элчи бўлмоқликни орзу этардим. Дўстларимиз билан элчи-элчи ўйин ўйнардик. Ким қўйини қаерда боқиши хусусида музокаралар олиб борардик.

Тонг отиши билан Темур лашкари Андхуддан чиқиб, Ҳирот томон юрди. Олди орти кўринмас қўшинни кўрган ракибнинг қўлидан қиличи тушиб кетарди. Лашкар Сараҳсга етмасданок қоровул вилоят ҳокими Малик Муҳаммад шаҳар ва қалъалар қалитини топшириб, тобелик изҳор этмок ниятида қолаётганини билдирди.

Темур Малик Муҳаммадни илик қаршилади. Оғаларча муносабатда бўлиб, ёнидан жой кўрсатди.

– Биз бундан буён ўзимизни сиз олий ҳазратларининг бир хизматчиси деб билурмиз! – дея таъзим ила сўз бошлади. Малик Муҳаммад титраган оҳангда. – Ниятимизнинг исботи ўларок шаҳримиз ва қалъаларимиз қалитини сиз ҳазрати олийларига тақдим этурмиз!

Унинг овозида самимият ва садоқатдан кўра кўркув, ҳадик ва фурсати келгани замон ўч олмок оҳанги устундек эди.

У шундай деб зарбоф боғичли кизил халтачага солинган қалит шодасини Темурнинг олдига қўйди.

– Сизнинг сулҳпарварлик ва тинч-тотувликка бўлган ҳаракатингизни юксак кадрлайман, мухтарам биродарим, – дея жавоб қилди Темур самимий ва босиқ оҳангда. – Бу дунё ва бу ер барчамиздан қолгувсидир. Модомики, тирик эканмиз, уни ақл-идроқ ила тасарруф этмок мажбуриятидамиз. Бул вилоят ва унинг еру-суви, ҳокимияти сизга ва улусингизга буюрсин! Бизнинг лашкаримиз бу ердан бир дона игнани ҳам

қўлига олмайдур. Сиз салтанатимизнинг вакили сифатида Хуросон юртини сўрайсиз. Бу ҳақдаги фармони олий сизга тақдим этилади.

– Куллуқ, ҳазрати олийлари! – деди ўрнидан туриб, қайта-қайта таъзим қилар экан, Малик Муҳаммад бу сахийликдан ҳаяжонланиб. – Сизнинг бу қадар олийжаноблигингни эшитган эрдик, гапнинг рости унчалик ишонмагандик. Ҳақиқатан ҳам сиз дарёдан сув бағишлаган, уммон қалбли бир инсон экансиз. Бизнинг баъзи хато ҳаракатларимизни кечиринг. Узимизни қабул этинг.

– Сизнинг ҳеч қандай хатоингиз йўқ. Виждонли, иймонли ва эътиқодли бир инсон сифатида элу-юртингизни химоя этмоқ бурчингиздур. Шунинг учун мен сизни ҳурмат қиламан ва қадрлайман. Сиз ҳақсиз. Биз ҳам осмондан тушганимиз йўқ. Неки бўлса Аллоҳнинг тақдири. Шунга қараб иш юритмоғимиз керак деб ўйлайман, – дея унинг сўзларига жавоб қилди Темур. – Биз Маккадан то Тангри тоғларигача бўлган улкан ҳудудда диндош ва иймондошларимиз, жумладан бошқа дин ҳамда миллат кишилари ҳам эмин-эркин яшасинлар, тижорат қилсинлар деган умидда юртларнинг бирлашувини истаймиз. Бу улкан сарҳадда кимса-кимсанинг молига кўз олайтирмайди, кимса-кимсага зулм ўтказмайди. Фақир-фуқаро, етим-есир, бева-бечора, бой ва золимлар зулмига мубтало бўлмайди. Бизнинг ясо ва юсунимиз, қонунқоидамиз шундан иборатдур. Бу хусусда бирорта фикрингиз бўлса ҳар замон тортинмай айтишингиз мумкин. Биз нотўғри ёки танкидий фикр учун ҳеч кимни жазоламаймиз. Бул иш ожизларнинг тирикчилигидур. Ишончим қомилки, элу-юртингиз омонликда яшаяжак!

– Куллуқ, ҳазрати олийлари! Умид ҳам шунчалик. Гапнинг рости сиздан бу қадар марҳамату-саховат кутмаган эрдик, – деди ҳаяжонини боса олмай Малик Муҳаммад. – Бундан буён оёғимизни итоат ва садоқат остонасидан олмаймиз.

– Бизда ҳеч қачон инсоний меҳр-муҳаббатимиз ва меҳримурувватимизни сиздан дариг тутмаймиз! – деди Темур уни кузатмоққа чоғланаркан.

Лашкар Мурғоб томон юзланди. Амирзода Мироншоҳ Мирзо қўшини сафарга шай бўлиб, қатта ўрдуни кутиб турарди. Қўшин бирлашиб, кўз илғар майдонни тўлдирди. Те-

мур сайхонликнинг кунчиқиш томонидаги тепаликка чиқиб, лашкарни кўздан кечирди.

Оқ тулпорнинг жилови Ҳиротга томон бурилди. Қудратли кўшин ҳаракатга келди. Олий ўрдуда Темур учун кадрдон бўлган, ҳаётининг оғир ва енгил кунлари кечган Жигдалик дараси томон борарди.

– Жигдаликда қўнамиз, – деди Темур амир Боботуркка.– Ўтовни, илгари менинг ўтовим тикилган тепаликка тикинглар. Ўша дамларни бир хотирлайлик. Буюк амирнинг осмонранг саропардаси тўрт тараф кафтдек кўриниб турадиган тепага тикилди. Кунлар исиб кетмаганлиги боис кўпчилик ўтов тиккан эди. Темур тоат-ибодат қилаётганида ёки холи қолганида амир Боботурк ва Алп Туркашбек унинг ёнида бўлар, вазиятга қараб маълум масофада турардилар.

– Туркашбекка айтинг, кечкурунги емақдан сўнг Кўк Ўрда ва Оқ Ўрда хусусида суҳбатлашамиз. У тарафларда ҳам жуда катта воқеалар содир бўлаётганга ўхшайди. Тўхтамиш ўғлон иш кўрсатибди чоғи. У ислованларга тегмаса бўларди.

Амир Боботурк оти томон юрди.